

הרומנסה הספרדית-היהודית כאסטרטגיה פואטית להתמודדות עם הדרתן של נשים מן המרחב הגברי

שמואל רפאל
אוניברסיטת בר-אילן

א. גברים ונשים במעגלי חיים נפרדים

חיים במרחבים מגדריים – גבריים מזה ונשיים מזה – היו לנורמה מקובלת בימי-הביניים ולאחריהם. משמעות מיוחדת נודעה לחיים שכאלה גם בימיה הארוכים של האימפריה העות'מאנית, במיוחד בפרק חייה האחרון, עת שקעה האימפריה ואת מקומה תפסו מדינות לאום עצמאיות. חיי שכנות ארוכים של יהודים בחברה מוסלמית, לצד דמיון בתפיסת העולם הדתית בכל מה שקשור להגדרות החברתיות של גברים ונשים, הביאו לעיצובם של חיים יהודיים במרחבים מגדריים מופרדים – חיים שבהם נשים הודרו מן המרחב הציבורי, כיסו גופן בלבוש צנוע,¹ ותנועותיהן והתנהגותן מושטרו באמצעות מערך של סוכני פיקוח – עצמיים, משפחתיים, קהילתיים, ומעל לכול גבריים. הכול לשם ריסון הכוח המפתה שבמיניות הנשית, כוח פיתוי שאין הגברים יכולים לעמוד בפניו.²

חקר האישה היהודייה בימי הביניים ובחברה העות'מאנית זכה עד עתה לכמה מחקרים שיש בהם כרי להאיר את הנושא באור מעניין. עבודות אחדות האירו את הפן ההיסטורי-הסוציולוגי, כמו למשל חיבורה של שולמית שחר משנת 1983 וחיבורה של רות למדן משנת 1996.³ מחקר חשוב ומרכזי, ספרה של טובה רוזן, מתמקד בביטויים של הדרה ספרותית בספרות העברית מימי הביניים.⁴ עבודות נוספות, פרי מחקריו של ירון בן-נאה, מבקשות לבחון את האופן שבו נשים וגברים התנהלו במרחבים נבדלים, וזאת כחלק מתפיסה אידיאולוגית שבבסיסה

1 ראו: Moisés Orfali, "Ordenanzas reguladoras en la ostentación del vestir", *El Prezente* 3 (2009), pp. 9-25.

2 ראו: ירון בן-נאה, "מגדר נשי והגבלתו בתקנות בענייני מוסר של יהודי האימפריה העות'מאנית", *פעמים* 105 (תשס"ו), עמ' 127-149.

3 ראו: שולמית שחר, האשה בחברת ימי הביניים: המעמד הרביעי, תל-אביב 1983; רות למדן, עם בפני עצמן – נשים יהודיות בארץ ישראל, סוריה ומצרים במאה השש-עשרה, תל-אביב תשנ"ו.

4 ראו: טובה רוזן, ציד הצביה: קריאה מגדרית בספרות העברית מימי הביניים, תל-אביב 2006.

מחשבה דתית-חברתית.⁵ לאחרונה הלך והתפתח גם תחום העיון הקשור לאישה ולנשי בחברה הספרדית-היהודית דוברת הספרדית-היהודית (לאדינו).⁶ התקיימו כינוסים וראו אור כמה פרסומים המוקדשים לנושא זה.⁷ עבודות אלה ואחרות מדגישות, כל אחת בדרכה, את האופן ואת ההנמקה לקיומם של מעגלי חיים נפרדים לנשים ולגברים בחברה הספרדית-היהודית,⁸ ועל-פירוב ההסבר המקובל בספרות המחקרית הוא זה שנוסח על ידי ירון בן-נאה:

נשים וגברים חיו במעגלי חיים נפרדים. על אף שירותיה החשובים ונוכחותה הדומיננטית של האישה בבית ובמידת מה גם ברחוב, היא נדרשה, לפחות אישה שהחשיבה עצמה מכובדת, להסתגר בספירה הביתית ולהתרחק מרשות הרבים, שכן רשות הרבים נתפסה מרחב גברי. הקשר עם הסביבה, ובכלל זה ייצוגה לפני גופים ומוסדות רשמיים, התבצע בסיוע הבעל, קרובי משפחה, נשים אחרות ואפילו גברים זרים שנתמנו מורשים מטעמה של האישה. השליטה באישה לא הצטמצמה למרחב הביתי – גם כשיצאה היה עליה לסמן עצמה. התביעות להיעלמות האישה ולהדרתה מן הפרהסיה באו לידי ביטוי הן באתוס הגברי המדכא של היום יום והן במשטר שנקבע במערכת חוקים [...].⁹

חיזוק לדברים אלה, אם כי מן הפן הספרותי, נמצא במחקרה של טובה רוזן, אשר בחנה לעומק את ייצוגי האישה והנשי ואת הדרתה של זו מהספרות העברית בימי הביניים. ממחקרה הספרותי של רוזן עולות מסקנות דומות לאלה המובאות במחקר ההיסטורי-הסוציולוגי. במקביל להרחקתה של האישה מן המרחב הגברי – המרחב האנדוצנטרי בעל המאפיינים המיסוגניים, כלשונה¹⁰ – נעשה ניסיון להעלמת האישה אפילו מן המרחב הטקסטואלי, והיו לכך דרכים שונות. גם כאשר נדמה שנשים נוכחות או מוצגות בטקסט הספרותי, היו דרכים ל"העלמתן", וכלשונה של רוזן "אפשר להציגן כהפשטות ללא גוף; מאידך גיסא, אפשר להציגן דווקא כגוף מחופצן ללא סובייקטיביות וללא חיים נפשיים: בשני המקרים הן נעדרות". כמו כן טוענת רוזן שהעלמתן של נשים מן המרחב הספרותי נעשתה גם באמצעות העברתן לתחום המטאפורה,

5 ראו: בן-נאה, "מגדר נשי" (הערה 2); ירון בן-נאה, "חייהן של נשים יהודיות בירושלים בעות'מאנית במאה הי"ט", איל פריזנטי 1 (2007), עמ' 179-192.

6 מכאן ואילך נוהג הקיצור 'לאדינו'.

7 לסקירה ממצה וערכנית של התפתחות המחקר בנושא זה ראו: Aitor García Moreno, "La mujer en el hogar tradicional sefardí", en Yolanda Moreno Koch and Ricardo Izquierdo Benito (coord.), *Hijas de Israel – Mujeres de Sefarad*, Cuenca 2010, pp. 277-301.

8 ראו: Enrique Cantera Montenegro, "La mujer judía en la vida familiar y comunitaria en la Sefarad medieval", en Yolanda Moreno Koch and Ricardo Izquierdo Benito (coord.), *Hijas de Israel – Mujeres de Sefarad*, Cuenca 2010, pp. 123-178.

9 ראו: בן-נאה, "חייהן של נשים יהודיות" (הערה 5), עמ' 182.

10 ראו: רוזן, *ציד הצביה* (הערה 4), עמ' 34.

לתחום הבדיון ולמרחב הפנטזיה. תהליכים אלה של פואטיזציה, נרטיביזציה ודרמטיזציה היו למניפולציות טקסטואליות שמפעילה על הנשים הספרות הגברית.¹¹

הרחקת האישה מהמרחב הגברי הייתה לחלק בלתי נפרד מהבניית התפקיד הנשי.¹² הרחקת הנשים מהמרחב הציבורי נעשתה מחשש לפגיעה בטוהר המיני ובסדרי החברה – היהודית והמוסלמית כאחת, וקדם לכך תהליך חינוכי ארוך וממושך שעיקרו ביות האישה כדי להפוך אותה ל"אישה אידיאלית", אשר לדעת רוזן אינה אלא משאת נפש שאינה מתגשמת לעולם,¹³ ואם תתגשם הרי אז תהפוך האישה ליצור נדיר שאין-מושלו. ייעודו של הגבר – זה אשר מדקלם על-פה מניפסטים אנדוצנטריים בעל מאפיינים פטריארכאליים – הוא לקבל לידיו דמות נשית אידאלית, מעין "מוצר מדף", שעיצבו הפטריארכאלי מתחיל כמשימה אימהית ונמשך כמשימה גברית. האם אינה אלא סוכנת חינוך, שאחד מתפקידיה הרבים הוא להטיל על הבת משמעת, ולבייתה. בעוד האם מבצעת את תהליך הביות והמשמעת עד ליום הנישואין, הרי על הגבר מוטלת המשימה לשכלל את כלי המשטור והפיקוח, וכך – כלשונה של רוזן – "חיי הנישואין הופכים אפוא זירה לאילוף הסוררת". והיא מרחיבה בעניין זה ואומרת:

אם "אישה" פירושה מרי מתמיד וכאוס, הרי שעיצוב הרעיה האידאלית מתוך חומר הגלם הנחות של האישה הוא תוצר של משמעת וחינוך. אם הנשיות היא טבע גס, הרי שהרעיה היא תוצר של תהליך של תרבות. אם האישה היא תהום חסרת גבולות וללא תחתית, הרי שיש לכולאה בדל"ת אמות. אם האישה היא ואגינה – ערווה פעורה וחשופה – יש לכסותה ולהסתירה.¹⁴

בן-נאה בחן את מנגנוני ההדרה מן המרחב הגברי של היהודייה באימפריה העות'מאנית אם באמצעות הרחקה בפועל אם באמצעות הקצאת מרחבים לקיומן של נשים ואם באמצעות שכלול מתמיד של מנגנוני חינוך, פיקוח, ליווי והשגחה.¹⁵ רוזן הרחיקה לכת, תוך שהיא בוחנת את מנגנוני ההדרה של הנשים מן המרחב הטקסטואלי הגברי, במגוון רחב של מניפולציות פואטיות, כמו למשל השתקת הקול הנשי (אם על ידי הצגת האישה כאילמת או כפטפטנית חסרת תקנה במציאות); הפשטה (האישה כגילום ה"טוב" או ה"רע"); סטריאוטיפיזציה (אישה "טובה", "רעה", "מכוערת"); מיתולוגיזציה ודה-הומניזציה (אישה כנימפה, מדוזה, יצור דמוני, בעל חיים); אובייקטיביזציה (האישה כחומר, כחפץ, כסחורה); אלגוריזציה וסימבוליזציה (האישה כסמל לגשמיות, לנפש, לפיתוי).¹⁶ בכל הטכניקות הספרותיות האלה מורחקת האישה, הלכה למעשה, מדמותה בפועל, ומוצגת באמצעות עט הכתיבה – סמל פאלי זכרי – בהתאם לנורמות שהגדירה מראש האנדוצנטריות הגברית בעלת הפרופיל המיסוגני הברור.

11 ראו: רוזן, ציד הצביה (הערה 4), עמ' 45.

12 ראו: בן-נאה, "חייהן של נשים יהודיות" (הערה 5), עמ' 181.

13 ראו: רוזן, ציד הצביה (הערה 4), עמ' 20.

14 ראו: רוזן, ציד הצביה (הערה 4), עמ' 25.

15 ראו: בן-נאה, "מגדר נשי" (הערה 2); הנ"ל, "חייהן של נשים יהודיות" (הערה 5).

רבנים – גברים בעצמם – היו לחלק חשוב ממעצבי הפרקטיקה הגברית, והטיפו להדרת האישה והנשי מן המרחב הציבורי העות'מאני. בדרשותיהם, ואחר כך בכתביהם, הם חינו לזניעותה של האישה, לשמירתה בדל"ת אמות (במיוחד כשהיא אישה נאה) ולשכלול מידותיה האישיות כתהליך אינסופי של עבודת הנפש. לא מעט מרבני המזרח העלו על הכתב את תפיסותיהם בנדון, ולקולותיהם היה תפקיד חשוב בעיצוב המניפסט הגברי. אופני התייחסות של ממסד רבני ספרדי-יהודי לאישה ולנשי באו, כדוגמה, לידי ביטוי בכתביהם של (בסדר האל"ף ב"ת) ר' אליהו הכהן האיתמרי (בספרו שבט מוסר), ר' יוסף ששון (בספר דרכי האדם) ר' יעקב כולי (בספר מעם לוועז, בראשית), ר' אברהם לארדיו ור' יצחק הלוי (בספר דת יהודית), ר' יצחק מולכו (בספרו אורחות יושר), ר' רפאל פונטרימולי (בספר מעם לוועז, אסתר) ור' אליעזר פאפו מסרייבו (בתרגום ללאדינו של ספר פלא יועץ).¹⁷ כל אחד בדרכו קרא לריסון האישה והנשי. נביא כדוגמה מדבריו של ר' יצחק מולכו בספרו אורחות יושר, המטיף לצניעות לבושן של הנשים ותכשיטיהן:

על כן אישה יראת ה' היא תתהלל, ותלמד את עצמה ואת בניה ובעלה להיותם במצב שפל בין באכילה, בין בשתיה, בין במלבושים, ואז יתקיים בהם מה שאמר שלמה המלך עליו השלום: 'זהיה ראשיתך מצער ואחריתך ישגה מאד'. ובעירנו זו, שלוניקי יע"א [יגן עליה אלוהים] יש הסכמה מהראשונים שלא יוליכו בנות ישראל שום תכשיט של זהב, אלא הענק הנקרא 'יירד'אן' לבד, ולא יביאו לבית המרחץ יין או משקה הנקרא 'בוזה'.¹⁸

ב. ספירה נשית נפרדת

הפרדתן של הנשים מן הספירה הגברית-הציבורית הביאה להתנהלותן בספרות נשיות נפרדות, ואלה זומנו להן, במשורה, במרחב הביתי, אבל גם במרחב הקרוי 'ציבורי'. מרחב הבית סיפק לנשים יכולת תנועה מוגבלת. המטבח, חדר התינוקות, החצר הביתית הקרויה קורטיוז ובתיהן של השכנות היו לממלכתן הבלתי מעורערת של הנשים.¹⁹ נשים ילדו בבית, גידלו וחינוכו את ילדיהן בבית וציינו בביתן אירועים ממעגל השנה היהודית וממעגל החיים היהודי,²⁰ כמאמר

16 ראו: רוזן, ציד הצביה (הערה 4), עמ' 45.

17 והרחבה בעניין זה ראו גם אצל גרסיה מורנו, "לה מוז'ר" (הערה 7), עמ' 280.

18 ראו: יצחק מולכו, אורחות יושר, תל-אביב תשל"ה, עמ' 100.

19 על תפקידן של נשים ספרדיות-יהודיות במרחב המשפחתי ראו: Alisa Meyuhaz Ginio, "La familia judía según el Me'am lo'ez del rabino Ya'akov Khuli", *El Olivo* 31 (2007), pp. 65-66, pp. 95-108.

20 ראו: Ruth Lamdan, "Mothers and Children as Seen by Sixteenth-Century Rabbis in the Ottoman Empire", in Julia R. Lieberman (ed.), *Sefardi Family Life in the Early Modern Diaspora*. Hanover and London 2011, pp. 70-98.

הלאדינו די לה פ'אשה אסטה לה מורטאז'ה (מחיתול ועד תכריך).²¹ גם במרחב הביתי, שהיה לכאורה מרחב חייהן-עצמן, הן היו כפופות למרותו של הבית, ככותרת מאמרה של עליזה מיוחס ג'יניאו אישקלאב'ה די סו מארדו (שפחת בעלה).²² במרחב הקרוי 'ציבורי' הייתה תנועתן של הנשים מוגבלת יותר, ועל פי רוב היא התאפשרה בבתי המרחץ, במוסדות החסד הפילנתרופיים (בתי-חולים, בתי תמחוי, ניקיון מוסדות הלימוד והתפילה),²³ ובאופן מוגבל-משהו גם בעזרת הנשים בבתי הכנסת.²⁴ מכיוון שלעתים גם הבית הפך מרחב של תפילה – משום שבפועל התקיים בו מניין של גברים – נאלצו נשים להיות מודרות גם המרחב הביתי שלהן-עצמן, ובשל כך למצוא להן מרחב תפילה חלופי.

בהתכנסויות של הנשים במרחב הביתי או מחוצה לו התפתחה וצמחה ספרות שבעל-פה. מן הידועות הוא שאת ספרות הלאדינו אנו נוהגים לפלג לספרות כתובה – היא הספרות שנוצרה במרחב הגברי – ולספרות דבורה, הלא היא הספרות שנוצרה במרחבי הקיום הנשיים. נשים נהגו לשיר, זו בחברת זו, שירים עממיים (על פי רוב מז'אנר הרומנסה או הקאנטגה), לספר סיפורים (במגוון רחב של ז'אנרים, למן המעשייה ועד לסיפורי חיים) ולפתגם פתגמים.²⁵ על נסיבות הביצוע של השירים אומר בן-נאה כי אלה "אינן תמיד ידועות וברורות, אבל נראה שיש לקשור אותן להתכנסויות הנשים בהתאם למעמד ולאירוע: כביסה, הכנות לפסח, הכנת הנדרוניה והצגתה, טבילת כלה לפני נישואיה, אבל, לידת בן וכד'".²⁶ שירתן של נשים בחברתן של נשים אחרות ובז'אנרים המסורתיים בספרדית-היהודית נמשכה כל עוד נמשכו החיים המסורתיים בצילה של האימפריה העות'מאנית. עם ראשית העידן החדש, בתחילת המאה העשרים, ועם המעבר לחיים במדינות לאום עצמאיות, החל גם שחרורה של האישה הספרדייה-היהודייה, ובמקביל גם התגונו הז'אנרים הספרותיים. בהדרגה החל ציבור הנשים ליהנות ממגוון גדול יותר של שירים ולחנים. יצירות אלה היו, על-פי-דבר גבריות. עיצובן הספרותי של הנשים בטקסטים השיריים החדשים השתנה לבלי הכר, ותקופה זו (תקופה שאינה בתחום הדיון של המאמר הזה) מוגדרת על ידי אלנה רומרו כ"אמנציפציה הנשית".²⁷

21 על הבית כמרחב חיים נשי ראו: גרסיה מורנו, "לה מוז'ר" (הערה 7), עמ' 283–297.

22 ראו: עליזה מיוחס-ג'יניאו, "אישקלאב'ה די סו מארדו": מבט על חיי היומיום של האישה היהודייה-הספרדייה לפי 'מעם לועז' לר' יעקב כולי", בתוך: טובה כהן ושאל רגב (עורכים), *אשה במזרח, אשה ממזרח*, רמת-גן תשס"ו, עמ' 25–33.

23 על פעילותן של נשים במוסדות הפילנתרופיים ראו: בן-נאה, "חייהן של נשים יהודיות" (הערה 5) עמ' 184.

24 על תפילות נשים בספרדית-יהודית ראו: אורה (רודריג) שורצולד, *סדר נשים: סידור תפילות בלאדינו סלוניקי, המאה השש עשרה, ירושלים תשע"ב*.

25 ראו בהרחבה: Susana Weich-Shahak, "No hay boda sin pandero" – El rol de la mujer en el repertorio musical sefardí: intérprete y personaje," *El Presente* 3 (2009), pp. 273–291.

26 ראו: בן-נאה, "חייהן של נשים יהודיות" (הערה 5), עמ' 190.

27 ראו: Elena Romero, "La emancipación de la mujer sefardí de los Balcanes a través de textos poéticos", en Yolanda Moreno Koch and Ricardo Izquierdo Benito (coord.), *Hijas de Israel – Mujeres de Sefarad*, Cuenca 2010, pp. 303–362.

ג. הרומנסה כמרחב נשי מובהק

הרומנסה כז'אנר פאן-היספני וספרדי-יהודי הייתה למרחב נשי מובהק, במיוחד בפרק חייה בחברה היהודית-הספרדית שלאחר גירוש ספרד. היא הייתה למרכיב משמעותי ברשתות החברתיות הסגורות שהקימו הנשים היהודיות-הספרדיות.²⁸ נשים אלה נהגו לשיר רומנסות בחברתן של נשים אחרות, ובעולם התוכן של הז'אנר הוקדש מקום ניכר לאישה ולנשי. אין תמה, אפוא, שנשים ספרדיות-יהודיות אשר שימרו בזיכרוןן רומנסות עתיקות, רחבות יריעה, העבירו אותן מאם לבת, ועשו בהן שימושים פונקציונליים (כשירי יולדת, לידה, חתונה, אבל וכיוצא בזה), כמו גם שימושים דידקטיים (כשירה המבקשת לעצב דגמי התנהגות, לחנך את הבנות ולהתריע מפני סכנות). הרומנסה סיפקה לנשים כר רחב ודמיוני, וכל ההגבלות והגבולות המרחביים – אלה הביתיים ואלה הקרויים לכאורה ציבוריים – היו כלא היו.

במחקרי על אודות הרומנסה הקדשתי פרקים שונים לבחינת מהות הקשר שנוצר בין נשים ספרדיות-יהודיות לז'אנר הספרדי העתיק.²⁹ הן כמבצעות, הן כמאזינות והן כדמויות בשר ודם או דמויות חלום ברומנסה – לנשים היה חלק משמעותי בקיומה המתמשך של הרומנסה על פני הדורות, והז'אנר העתיק היה להן מפלט מן המוסדות הגבריים הכובלים.

איכויות החלום של הרומנסה ושל עולם הבדיה שהיא מקפלת בתוכה שימשו מפלט לאיש ימי הביניים, אבל במיוחד כלי ביבליותרפי שבאמצעותו נשים ניקזו מעט ממצוקות היום יום שלהן. הרומנסה היא צורה אינסופית של חלום שאינה בת תחרות לז'אנרים אחרים, ועיקר כוח הנעתה בדחף האנושי-הפסיכולוגי הבלתי פוסק לחפש עולם בעל תכונות אגדיות-דמיוניות. נותרת פריי השווה את רומנסת החלום והמשאלה לחיפוש אחר הליכידו שירחיק את האדם מן החששות של עולם המציאות, אבל עדיין יהיה בגבולות המציאות, ומשום כך אפשר לומר כי יכולתה של הרומנסה היא לקיים בדיה במסגרת החיים היום-יומיים. הרומנסה אינה מתנהלת בעולמות סוריאליסטיים. נהפוך הוא. את מרכז העלילה המבדית היא מפתחת בעולם הפיסי-הגיאוגרפי שבו מתהלכים בני תמותה השואפים להגיע לעולם אידיאלי. יכולתה של הרומנסה לחמוק מעולם המציאות לעולם החלום, ובכך גם לחצות מרחבים, תלויה בעיצובם (ולא בכושרם) של הגיבורים לעשות את המעבר הזה, ובמידת נכונותם להקריב מעצמם למען אידיאל החברה המעצבת אותם בדמותה.³⁰ נשים, כך מסתבר, עוצבו כך שתהיינה מוכנות לעמוד במשימה, לחצות מרחבים ולהחליף את המרחבים שבהם הותרה התנהלותן בכאלה שחופש הדמיון פורע ללא הרף את גבולותיהם. הרומנסה, שהיא ז'אנר ממוגדר מעצם טיבה וטבעה, הפכה, אפוא, להיות מפלט מההדרה הגברית. גם בשל העובדה שהז'אנר חי את חייו במרחבי חיים נשיים, גם בשל העובדה שהעולם התמטי של הרומנסה העמיד במרכזו שלל

28 על רשתות חברתיות נשיות ראו: בן-נאה, "חייהן של נשים יהודיות" (הערה 5), עמ' 181.

29 ראו: שמואל רפאל, האביר והרעיה השבויה: מחקר ברומנסה של דוברי הלאדינו, רמת-גן 1998.

30 ראו: רפאל, האביר והרעיה השבויה (הערה 29), עמ' 32.

חוויות נשיות, והן בשל העובדה שגברים חונכו לראות ברומנסה ז'אנר פחות-ערך נטול חשיבות – כל אלה "הפקירו" את הרומנסה לשליטתן הבלעדית של הנשים, הן כמבצעות והן כמאזינות. הנשים, באמצעות הכלי הפואטי הנדיר שניתן בידיהן, הפכו את הרומנסה למרחב נשי מובהק ובלעדי, מרחב שבו לגברים לא הייתה דריסת רגל, לא הייתה להם השפעה על עיצובו וארגונו הפנימי ולא הייתה להם, בסופו של דבר, יכולת להשפיע על דרכי קיומו של הז'אנר בחברת הנשים היהודיות-הספרדיות. הרומנסה הייתה אסטרטגיה נשית לבריאתם של מרחבים חדשים, אפילו במקום אלה הלגיטימיים שהוקצו להן על ידי הממסד הגברי.

חוקרים כגון נורת'רופ פריי ורות ובר היו ערים לכך כי עלילת הרומנסה נבנית מיחסי הכוחות שבין שתי דמויות מרכזיות, גבר ואישה. ממש כמו במציאות שבה הושרה הרומנסה, כך גם המרקם העלילתי של הרומנסה היווה מעין שיקוף לחיי היום יום של אלה ששרו את הרומנסה ועשו בה שימוש חברתי-דידקטי.³¹ רות ובר קבעה כי באמצעות ארבע קטגוריות מזוהות הדמויות הנשיות ברומנסה: א. תוארי האצולה שלהן (מלכה, אינפנטה, רוזנת); ב. יחסיהן המשפחתיים (אם, בת, ארוסה, רעיה, כלה, חמות); ג. תפקידיהן ומצבים (מפתה, שבויה); ד. שיוך מוצאן (נוצרייה, יהודייה, מוריית). מעמד מיוחד במינו שמור ברומנסה לדמות הנשית, המתגלה, על פי ובר, בארבעה מצבים: כקרבן, כמאהבת, כגיבורה נאמנה או כנואפת וכנוכלת.³²

בכל רומנסה מופעל מערך דיאלקטי של דמויות הפועלות ביצירה אחת בכיוונים מנוגדים. אלה יכולים להיות גבר ואישה, כשהגבר נוטה לעולם המציאות והאישה נוטה לעולם החלום והאגדה. אבל אלה יכולות להיות גם שתי דמויות של נשים, כשהאחת נוטה לעולם המציאות ותכונתה המרכזית היא למשמע, לחנך ולמשטר את ההתנהגות הנשית של רעותה ברוח הגישה הפטריארכאלית. זו יכולה להיות אמה של הגיבורה, חמותה או זרוע ביצוע אחרת של הממסד הגברי. בעוד הדמות הממשטרת נאמנה לעקרונות שולחיה, נאמנה הדמות האחרת לעקרונותיה שלה, ואלה באים לידי ביטוי באמצעות בריחה, חמיקה ומעבר ממציאות אחת לאחרת, והכול כדי לזכות בחופש ובחירות הרצונות. בכך מתגלה תכונתה של הרומנסה ככלי תרפויטי מובהק. באמצעות עלילה דמיונית שהתפתחותה מתחילה בקרקע המציאות, מאפשרת הרומנסה לחמוק ממציאות כובלת אחת ולנוע במרחבים פמיניסטיים אינסופיים (הרבה לפני ראשיתה של התנועה הפמיניסטית) שהרומנסה אפשרה לנשים ששוררו אותה. ואכן, נשים ספרדיות-יהודיות עשו שימוש מתמשך ברומנסה, ועל אף מחאתו של הממסד הרבני וכנגד ניסיונותיו להביא להשתקתה, עברה הרומנסה בראש זקוף ליד משמרות המשטור הגברי, ועלילותיה של ספרד הרחוקה המשיכו להסעיר את דמיוןן של הנשים היהודיות-הספרדיות במרוצת דורות.

31 ראו: רפאל, האביר והרעיה השבויה (הערה 29), עמ' 32-33.

32 ראו שם.

ד. ארור הגבר שאמונו ייתן באישה: הרומנסה וההרחקה מן המציאות

שני סוגים של הרחקה מן המציאות ייתכנו ברומנסה. הראשונה – הרחקה יזומה, ועיקרה ניסיון גברי להרחיק, להגלות, למדר נשים מן המרחב הציבורי ואף לפגוע בכבודן של נשים כאמצעי לשמירתן ולהגנתן, או, להבדיל, ככלי לחינוך ולעתים אף לענישתן.³³ הרחקה זו מוכרת ב'אנר, וברכות מן הרומנסות מתגלמות סיטואציות של כליאת נערה במגדל או הושבתה על עץ גבוה כעונש על התנהגות רעה. הנה כמה דוגמאות: אב שולח את בתו שזנתה לעיר אחרת, ושם הוא כולא אותה במצודה (הרומנסה *Hero y Leandro*),³⁴ מלך כולא את רעייתו במגדל כדי לשמור עליה (*El robo de Elena*),³⁵ אב כולא את בתו בחדר כיוון שהוא מסרב להשיאה עם חתן אשר לדעתו אין לו מספיק כסף (הרומנסה *Diego León*),³⁶ מלך כולא את בתו במגדל כדי לשמור עליה (הרומנסה *La princesa y el segador*),³⁷ נערה נשלחת לגלות על עץ למשך שבע שנים (הרומנסה *La infantina*).³⁸ דוגמה מעניינת במיוחד מצויה ברומנסה *La tórtola del peral*,³⁹ אשר בעלילתה שזורה דמות של צפרדע היושבת על עץ אגסים ושרה את השורה הבאה: אמונם בנשים. זו דוגמה מובהקת לרומנסה שיש לה תוכן מיסוגני ושבמרכזה אמירה גברית שעיקרה קריאה לחוסר אמונה בהתנהגותן של הנשים, תוך קריאה להדרתן מן המרחב החברתי. כנגד הרחקת האישה כהליך של חינוך וענישה מצויה ההרחקה מן הסוג השני – הרחקה כיוזמה נשית, ועיקרה של זו בריחה, הימלטות וחמיקה – של הנשים עצמן, וביוזמתן – מן המרחב הגברי המגביל. נקודת הכובד של הרומנסות האלה מצויה ביכולתן של הנשים לנקוט פעולה, לזום, לקחת אחריות על גורלן ולהפוך מנשים פסיביות הנתונות תמידית תחת מרותו של הממסד הגברי – אב, אח, בעל, מאהב, איש דת – לנשים אקטיביות המבקשות ליצור לעצמן מרחב משל עצמן.⁴⁰ הנשים ברומנסות האלה מעדיפות להימלט למרחב בעלי איכות

33 ראו: Oro Anahory Librowicz, "Las mujeres no-castas en el romancero: Un caso de honra", in Sebastian Neumeister (ed.), *Actas del IX congreso de la asociación internacional de hispanistas*, Frankfurt am Main 1989, pp. 321-330 ומאמרה על הפגיעה בכבודה של האישה ודרכי ביטוייה ברומנסירו.

34 ראו: Samuel G. Armistead, *El romancero judeo-español en el archivo Menéndez Pidal*, Madrid 1978, כרך ראשון, עמ' 230, תמה F2.

35 ראו: איל רומנסרו (הערה 34), כרך ראשון, עמ' 238, תמה F5.

36 ראו: איל רומנסרו (הערה 34), כרך ראשון, עמ' 360, תמה J5.

37 ראו: איל רומנסרו (הערה 34), כרך שני, עמ' 149, תמה Q4.

38 ראו: איל רומנסרו (הערה 34), כרך שני, עמ' 256, תמה X1.

39 ראו: איל רומנסרו (הערה 34), כרך שני, עמ' 303, תמה X23.

40 מאמרו של מסוד סלמה עוסק בדמותה של האישה כלוחמת על כבודה, וראו: Messod Salama, "Yo señor, he nacido hebrea/y hebrea tenderé que murir": Forced Conversation, Religious Conflict and Female Martyrdom in the Judeo-Spanish Ballad", in Hilary Pomeroy and

אפיפנית *επιφάνεια* – היינו מרחב שיש בו התגלות כלשהי, מעין התגלות אלוהית. המרחב האפיפני ברומנסה הוא מרחב גבוה, והוא מתממש על פסגת הר, על אי, על מגדל גבוה, על ראש העץ או בקצה של גרם מדרגות.⁴¹ הרומנסה מזמנת קשר מעניין בין המשלתו של המרחב ההתגלותי – האפיפני – לבין המרחבים שבהם מתרחש סיפור העלילה בפועל. מבדיקת עלילותיהן של רומנסות מתברר כי לעתים המאבק הרומנטי יתרחש על הר גבוה, על אי מבודד או על מגדל אבירים נעול ומבוצר. הדרמה האמיתית המקופלת בשורות הרומנסה היא זו שתבוא לידי ביטוי בחתירה בלתי פוסקת אל המרחב ההתגלותי ובהגעה אליו, תוך השתחררות מן המרחב הפיסי הכובל והגשמת משאלת הלב של הדמות הראשית – האישה.

בחלק מן הרומנסות, מה שהחל כהרחקה יזומה (על ידי נציג של הממסד הגברי) מסתיים בהרחקה כיוזמה נשית, ומכאן ההסבר מדוע רומנסות מסוימות הובאו בשתי הקטגוריות בעת ובעונה אחת.⁴² בחלק אחר – והוא המרכזי – ההרחקה שהיא הלכה למעשה בריחה כיוזמה נשית היא זו שתופסת מרכיב מרכזי בעלילה, והיא זו שגם מניעה את סיפור העלילה. הרקע להדרתה של האישה, לכליאתה ולהרחקתה מן המרחב הציבורי מתברר לנוכח הרצון העז של הדמות הנשית למצוא, ובעצמה, פתרון למצוקותיה תוך בריחה לעולם רחוק ומרוחק מן המשטור הגברי.⁴³

באוספים של הרומנסירו היהודי-הספרדי מצויות עדויות לרומנסות שעלילתן מתרחשת במרחב האפיפני, והן מאפשרות לגיבורות שלהן הגשמה של משאלה כמוסה. על פי רוב הרומנסות האלה מתרחשות בשלושה מרחבים אפיפניים, ואלה הם: א. מגדל, ב. עץ, ג. ספינה בלב ים. הנה כמה דוגמאות.

ה. טירות פלאים, צמרות עצים וספינה בלב ים

כליאתן של נשים במצודות מבוצרות, במגדלים או בחדרי תפילה הייתה לנורמה פואטית ברומנסירו, ועלילתן של לא מעט מן התמות הרומנסיות מושתתת על תמונת הכליאה במבנה מבודד. הנה כמה דוגמאות: נערה שנכלאה במגדל שולחת מכתב לאהוב לבה ומציעה לו אבני

Michael Alpert (eds.), *Proceedings of the 12th British Conference on Judeo-Spanish Studies* (2001), Leiden-Boston 2004, pp. 129-139; מאמרה של קרינקה וידקוביץ פטרוב מוקדש לדמותה של נערה המציעה עצמה כלוחמת שוות זכויות בין גברים לוחמים, ובכך מצילה את כבודו של אביה המלך שבנים לקרב אין לו, וזאת משום שגולדו לו רק בנות. וראו: Krinka Vidacovic Petrov, "La doncella guerrera", *Jewish Folklore and Ethnology Review* 15, no. 2 (1993), pp. 23-28.
 41 ראו: רפאל, האביר והרעיה השבויה (הערה 29), עמ' 34, ושם הפניות נוספות, בעיקר למחקריו של נורתופ פריי.

42 כוונתי לתמות F2, F5, Q4, X1.

43 כוונתי לתמות B20, F3, I1, Q2, X8.

חן וכל טוב. האהוב נעתר והזוג נישא (הרומנסה *Rosaflorida y Montesinos*)⁴⁴, נערה כלואה מחפשת דרכים לאפשר לאהוב לבה לעלות לחדרה כדי לתנות עמה אהבים (הרומנסה *Hero y Leandro*)⁴⁵, מלכה הכלואה במגדל מתאהבת באביר ונמלטת בספינתו לצרפת (הרומנסה *El robo de Elena*)⁴⁶, עלמה שאולצה להשתתף במיסה מתאהבת במהלך התפילה בכחור צעיר ומפתה אותו (הרומנסה *Aliarda enamorada en misa*)⁴⁷, נערה הכלואה במגדל מתאהבת בקוצר ונישאת לו (הרומנסה *La princesa y el segador*)⁴⁸, נסיכה השמורה היטב על ידי אריות, שלשלאות, שבעת אחיה ואביה ושהמגדל שבו היא נתונה מוקף בנהר של דם, מפתה את הסידי ומבטיחה לו את גופה בזכות מילות אהבתו (הרומנסה *La guarda cuidadosa*)⁴⁹. גם צמרות עצים היו למרחב אפיפני מובהק ברומנסה, וגם שם מצאו הנשים מפלט מפני המרחב הגברי המגביל. הנה שתי דוגמאות. אישה מתיישבת על צמרת של עץ כדי לנסות ולאחר את בעלה ששב משדה הקרב (הרומנסה *La vuelta del marido*)⁵⁰, נערה בעלת מראה פלאי נשלחה על ידי אביה לגלות בת שבע שנים על עץ פלאים (הרומנסה *La infantina*)⁵¹. ולבסוף, גם הים הוא מרחב אפיפני מובהק, ונשים מוצאות בו מפלט חסר גבולות. כך ברומנסה *Hero y Leandro* שבמרכז עלילתה דמותה של אליאדה, אשר מפליגה בים כדי לפגוש את אהובה, בעוד ידיה משמשות כתרנים ושרווליה כמפרשים. משלא צלחה במשימתה, היא משליכה עצמה למצולות הים.⁵² כך גם ברומנסה על אודות חטיפתה של הלנה, שעלילתה היא מעבר מראש מגדל לספינתו של פאריס, אשר מתאהב בהלנה היפה, חוטף אותה אל לב ים, ובכך מאפשר לה, הלכה למעשה, השתחררות מכליאתה וחירות נשית (אגב כליאה מסוג אחר) (הרומנסה *El robo de Elena*)⁵³.

- 44 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך ראשון, עמ' 137, תמה B20.
 45 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך ראשון, עמ' 230, תמה F2.
 46 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך ראשון, עמ' 239, תמה F5.
 47 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך שני, עמ' 146, תמה Q2.
 48 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך שני, עמ' 149, תמה Q4.
 49 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך שני, עמ' 149. תמה זו, הידועה במסורת הפורטוגזית, נדירה למדי במסורת הספרדית-היהודית. ארמיסטד הביא רק כמה פרגמנטים מתוכה. אני מודה לפלומה דיאז-מאס על עזרתה בנושא זה.
 50 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך ראשון, עמ' 319, תמה I1.
 51 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך שני, עמ' 256, תמה X1.
 52 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך ראשון, עמ' 234, תמה F3.
 53 ראו: ארמיסטד, איל רומנסרו (הערה 34), כרך ראשון, עמ' 239, תמה F5. דיון מפורט בגלגוליה של רומנסה זו ראו אצל רפאל, האביר והרעיה השבויה (הערה 29), עמ' 85-99.

ה.1. המשקיפה מן המגדל: טירות ומרחבים של פלא

הרומנסות שמקום התרחשותן במגדלים, בצמרות עצים ובלב ים הן גם רומנסות שיש בהן מרכיבים פלאיים מודגשים, ואלה מפרים את העלילה הדמיונית שנחוצה לשם יצירת המעבר מהמרחב הגברי למרחב הנשי. דוגמה יפה לכך נמצא ברומנסה *Rosaflorida y Montesinos*,⁵⁴ שממרכיביה התיאוריים ניתן לשחזר עולם פלאי – ארמון קסמים – שבו הנערה כלואה. הארמון עשוי אבנים טובות, האהילים עשויים זהב מתורכיה והוא מוצף באור יקרות עד כי אור הלילה נדמה לאור יום,⁵⁵

Un Castillo era un Castillo – y aquel Castillo lucido
Y rodeado esta de almenas – del oro de la Turqía
Y entre almena y almena – un aljofar y una piedra fina
Y más alelumbra de noche – que el sol d'al mediodía
Dentro vive una doncella – se llama Rosaflorida.⁵⁶

גם ברומנסה *Hero y Leandro*⁵⁷ המבוססת על סיפור מהמיתולוגיה היוונית, ניתן לשחזר את הטירה הקסומה שבתוכה כלואה הנערה – זו שמאכליה מאכלי פאר ומיטתה רכה ונעימה, ולתוכה היא תכניס בסופו של דבר את אהוב לבה:⁵⁸

Ya le meten comeres – pesico con limón
El pese le hué dulce – el limón le agreó
Ya le traen la cenas – prunicas con arroz
El arroz le hue dulce – la pruna l'agreo
Ya le traen beberes – vino de trenta y dos
Ya le traen mezetes – manzanicas d'amor
Ya le hacen las camas – de pluma y algodón
Ya le hacen las colchas – de sirma y clavelón.⁵⁹

54 תמה B20.

55 ראו: Susana Weich-Shahak, *Romancero sefardí de marruecos: Antología de tradición oral*, Madrid 1997 עמ' 49.

56 הנה תרגום מילולי של הדוגמה: הייתה זו טירה – טירה מוארת / מוקפת בצריחים עשויים זהב מתורכיה / בין צריח לצריח יש פנינה ואבן טובה / שמאירים הרבה יותר משמש הצהריים / בטירה הזאת גרה עלמה ושמה רוזה פלוריקה.

57 תמה F2.

58 ראו: משה אטיאש, רומנסירו ספרדי, ירושלים תשט"ז.

59 הנה תרגום מילולי של הדוגמה: מגישים לה מאכלים – דגים בלימון / הדג הפך מתוק והלימון חמוץ / מגישים לה ארוחה – אורז בשזיפים / האורז הפך מתוק והשזיף חמוץ / מגישים לה יין – יין מ(שנת)?

כך גם ברומנסה *El robo de Elena*⁶⁰ נמצא תיאורים פלאיים, גם כשהמלכה כלואה במגדל ועוסקת במלאכת הרקמה בחוטים של פז:⁶¹

Estábase la reina Iselda – en su bastidor labrando
Agujica d'oro en mano – y un pendón de amor labrando.⁶²

וגם כשהמלכה הלנה נמצאת כשבויה על סיפון ספינתו של פאריס, שמספר לה סיפורים פלאיים על אודות עץ תפוחים הגדל בחרטום הספינה, ושמפירותיו הטעימים ניתן ליהנות בימי החורף ובימי הקיץ.⁶³

En la nave que yo vengo – traigo un rico manzano
Que echa manzanas d'amores – invierno y enverano.⁶⁴

ברומנסה *La princesa y el segador*⁶⁵ המתכונת שונה במקצת. הנערה כלואה במגדל גבוה כיוון שאביה ביקש להיטיב לשומרה, ואולם אין לנו מידע מהו טיבו של מגדל זה, שכן תיאור המגדל חף מכול מרכיב פלאי. לעומת זאת תיאורו של הקוצר, זה שעמו תפתח הנערה דיאלוג ואשר יסייע לה לעבור ממרחב אחד לאחר, הוא תיאור פלאי בעליל. הוא קוצר שעורה וחטים, המעדר שלו עשוי זהב והאת מכסף טוב, כלשון הרומנסה:⁶⁶

Vido venire segador — segando trigo y cebada
La chapa tiene de oro — y la pala fina plata.⁶⁷

לבסוף, גם ברומנסה *La guarda cuidadosa*⁶⁸ נמצא תיאורים של ארמון אגרי המוקף בנהרות של דם, באריות, בשומרים ובשבועת אחיה ובאביה של נערה שאביה ביקש לשמור עליה מכל

- שלושים ושתיים / מגישים לה מתאבנים — תפוחי אהבים / מציעים לה את המיטה — מנוצות וכותנה / מכינים לה את השמיכות — ממשי ומחוט פרח הציפורן.
תמה F5. 60
- ראו: אטיאש, רומנסירו (הערה 58), רומנסה מס' 6. 61
- הנה תרגום מילולי של הדוגמה: הייתה המלכה איזלדה רוקמת במסגרת הרקמה שלה / ביד מחט של זהב — דגל אהבים היא רקמה. 62
- ראו: אטיאש, רומנסירו (הערה 58), שם. 63
- הנה תרגום מילולי של הדוגמה: על האונייה שבה הפלגתי יש לי עץ של תפוחים / תפוחי אהבים גדלים בו בקיץ ובחורף. 64
- תמה Q4. 65
- ראו: אטיאש, רומנסירו (הערה 58), רומנסה מס' 90. 66
- הנה תרגום מילולי של הדוגמה: ראתה את הקוצר שקוצר חיטה ושעורים / המעדר שלו עשוי זהב והאת מכסף טוב. 67
- תמה X8. 68

רע. הסידי, גיבור בן חיל מיתולוגי ברומנסירו, מבטיח לשחרר את הנערה, וזו מבטיחה לו את גופה בזכות מילותיו המעודדות.

ה.2. בריחה מן המנייריזם הפטריארכאלי: על בדי אילנות

השימוש בצמרות עצים או בגינות בעלות אופי מלכותי⁶⁹ כמרחב נשי חלופי הוא בעל איכות התגלותית. לעתים הטיפוס אל צמרת העץ מנומק בשל נקודת התצפית הטובה הנשקפת מן העץ, כמו ברומנסה הנפוצה *La vuelta del marido*⁷⁰ שבסטרופות הפתיחה שלה מתוארת אישה אשר מטפסת על עץ גבוה כדי לנסות ולהשקיף למרחקים ולזהות מקרב הלוחמים את בעלה שיצא לקרב לפני שנים רבות. הנה שתי שורות מן הרומנסה:⁷¹

En la ramica más alta – hay una dama gentil
Peinando sus entrenzados – con un peine de marfil.⁷²

אישה זו היא בת טובים, ואין לראות בישיבתה על העץ מעשה של ענישה, אלא מעשה שבאמצעותו היא מבקשת לנקוט יוזמה, להשתחרר מן העגינות הממושכת שהיא נתונה בה, למצוא את בעלה ולהחזיר לעצמה חיי משפחה תקינים. גם כאן ניתן לזהות מעבר ממרחב אחד לשני – ממרחב של מצוקה ודחק למרחב של מעשה, אשר בסופו של דבר יסייע לאישה למצוא, בכוחות עצמה, פתרון למצוקותיה. זוהי דוגמה יפה כיצד אישה נוקטת יוזמה, וללא עזרה מן הממסד הגברי – זה שלכאורה אמור היה לסייע בידה – מוצאת לבסוף את הפתרון המיוחל. כנגד זאת, השימוש בצמרת העץ הוא לא תמיד פועל יוצא מבחירתה האישית של הדמות. ברומנסה *La infantina*⁷³ יושבת נערה על עץ גבוה, כיוון שאביה שלח אותה לגלות בצמרתו במשך שבע שנים. הרצון המוגזם לשמור על הנערה מפתח אצל האב מנייריזם פטריארכאלי, והוא מרחיק אותה מן המרחב הציבורי באמצעות הגלייתה לראש עץ. אפשר שההושבה על עץ היא גם פועל יוצא של הענשה על מעשי העבר, אבל כפי שהדבר עולה מן הרומנסה, מדובר ברצון להרחיק נערה מהישג ידם של גברים. הנערה מתחננת על נפשה, ואביר שחולף במקום מוכן לסייע לה. הנערה מציעה לו שייקח אותה לאישה או אפילו לשפחה, ובלבד שיוריד אותה מן העץ וישחרר אותה מן הגלות. האביר מקשיב לדבריה ואומר לה שקודם עליו להתייעץ עם

69 כמו למשל ברומנסה "El conde Niño", תמה J1 שעלילתה מתרחשת בין היתר בגינת המלכה, שם צומחת ורדינה נאה אשר שורשיה הם מכתם ועליה מברולח זך. וראו: אטיאש, רומנסירו (הערה 58), רומנסה מס' 16.

70 תמה I1.

71 ראו: אטיאש, רומנסירו (הערה 58), רומנסה מס' 20.

72 הנה תרגום מילולי של הרומנסה: על הענף הכי גבוה ישבה גבירה חסודה / סורקת את מחלפות ראשה במסרק עשוי משן הפיל.

73 תמה X1.

אמו, אותה אם שהיא הלכה למעשה המוציאה לפועל של דברי הממסד הפטריארכאלי. כשהאם מאשרת לאביר לקחת את הנערה הוא חוזר אל העץ, ואז מתברר לו להפתעתו כי אבי הנערה ושבעת אחיה כבר העבירו אותה למקום שבי חלופי. הנה שורות אחדות מהדיאלוג הנואש שמנהלת הנערה עם האביר:⁷⁴

Por su vida mi caballero – lleveisme por compañía
O lleveisme por mujer – o lleveisme por amiga
O lleveisme por esclava – sirveré toda mi vida
Madre vieja tengo en casa – su consejo tomaría.⁷⁵

ברומנסה זו שבי מתחלף בשבי, ויוזמתה של הנערה להביא לשינוי במצבה אינה נושאת פרי. זוהי דוגמה יחידאית לרומנסה שעושה שימוש מרחיק לכת ביסוד ההדרה הנשית מן המרחב הגברי, ועל אף מאמציה של הנערה לעבור ממרחב מוחרפות המניפולציות הטקסטואליות ברומנסה והנערה נשארת אובייקט ומועברת ממקום למקום, כאילו מדובר היה בהעברתו של חפץ.⁷⁶

ה.3. להפליג על גלי הדמיון: גל אל גל

הים משמש ברומנסירו חלופה מצוינת למרחבים שהקצו הגברים לנשים. במאמר על אודות הים ברומנסירו בוחנת הילרי פומריו את ייצוגם של הים והמרחב הימי, גם בהקשר הנשי אבל גם תוך מתן דגש לים כמרחב גברי.⁷⁷ פומריו מביאה קשת רחבה של דוגמאות שמהן עולה כי הכניסה אל הים היא כניסה למרחב גברי מובהק, רוי סכנות ועתיר סמלים, וכי אלה שבחוורות להיכנס אל הים הן נשים אמיצות במיוחד. לדבריה של פומריו, הים ברומנסירו הוא הים התיכון, והוא משמש במה להתרחשותן של עלילות אהבים בעלות מכנה משותף יס-תיכוני, כגון עלילות רומנסיות שמקורן במיתולוגיה היוונית. לדבריה, הים הוא מושא להתגשמות משאת הלב הגברית, אבל בה בעת גם של משאת הלב הנשית.⁷⁸ הים הוא חסר גבולות, משרר עוצמה, כוח ותעוזה, והנשים שבחוורות לעשות בו שימוש הן נשים אמיצות במיוחד אשר

74 ראו: וייך-שחק, רומנסירו ספרדי (הערה 55), עמ' 171.

75 הנה תרגום מילולי של הדוגמה: בחיך אביר – קח אותי ואהיה לך חברה / או שתיקח אותי בתור אישה – או שתיקח אותי בתור חברה / או שתיקח אותי כשפחה – אשרת אותך כל ימי חיי / יש לי אימא זקנה בבית, ואת עצותיה אשמע.

76 על מניפולציות טקסטואליות להעלמתה של האישה ראו: ריון, ציד הצביה (הערה 4), עמ' 45.

77 פומריו נשענת בדבריה על אבחנותיו המעניינות של חוסה מנואל פדרוסה. וראו: Hilary Pomeroy, "Mas vale fortuna en tierra / que no bonanza en la mar": The sea in the Sephardic Romancero", in Elena Romero (ed.), *Estudios sefardíes dedicados a la memoria de Iacob* .M. Hassán (z"l), Madrid 2011, pp. 419-431. עמ' 420-421.

78 ראו: פומריו, "הים" (הערה 77), עמ' 419.

מבקשות להגשים משאלת לב ולהתאחד עם מושאי אהבתן. הדבר בא לידי ביטוי ברומנסה *Por qué no cantáis la bella*,⁷⁹ שבמרכזו סיפור על אודות אישה שחוצה ימים כדי לפדות את בעלה השבוי. את גופה היא הופכת לסירה, וכך היא מקווה להגיע אליו.⁸⁰ גם ברומנסה *Hero y Leandro*⁸¹ הם אינו מגבלה לאיחודם מחדש של האוהבים. האהובה נתונה במגדל שאביה בנה לה בלב ים, ואהוב לבה Hero מוכן לעשות הכול כדי לחצות ימים ולהתאחד עם אהובתו. גם ברומנסה *EL robo de Elena* שנדונה קודם לכן משמש הים מקום מפלט, ופאריס מצליח להעלות את הלנה על סיפון ולהפליג אתה למרחקים. יש אמנם כאלה אשר יראו בסיפור הרומנסה סיפור של חטיפה ויש כאלה אשר ידגישו את העובדה כי דווקא הלנה הייתה זו אשר פנתה לפאריס, פתחה עמו בשיחה והתעניינה בעיסוקו המקצועי וביפי גופו, כלשון הרומנסה:⁸²

Para este puerpo París – que ofocio habéis tomado?
Mercader y escribano – tres naves tengo en el porto
Cargadas d'oro y brocade.⁸³

הדיאלוג שמפתחת הכלואה עם האביר הוא מפתיע, כיוון שעל-פי נורמות ימי-ביניים אין לצפות שאישה תפתח בשיחה, ובוודאי לא על אודות יפי גופו של גבר ועל עיסוקיו המקצועיים. השיחה הזאת מובילה את פאריס לשחרר את המלכה הכלואה משביה, לקחת אותה לעצמו, ובעקיפין ולא ביוזעין גם לשחרר אותה ממצוקתיה. פאריס הוא אפוא נציג הממסד הפטריארכאלי שהפך מבלי משים לסוכן של שינוי ושסייע למלכה לעבור ממרחב גברי (אחד) למרחב מגביל (שני), הנתפס כאזורה בעיני האישה כמרחב נשי אינסופי. בפועל המרחב הזה יהיה מרחב שגם בו היא תהיה נתונה לשליטתו של הגבר. הנה, על אף תהליך הברירה מן המציאות, מוצאת עצמה הנערה נופלת בשנית לידי של הגבר, מושא חלומותיה.

ו. סיכום

אימוץ הרומנסה על-ידי החברה היהודית שלאחר הגירוש הוא שהפך אותה לסוגה נשית, שכן לגברים יהודים לא היה נאה לעסוק בהבלים כגון אלה, וסיפורי אגדות הרי נאים לנשים. הסוגה עצמה הודרה מן המרחב הציבורי-הגברי, והפכה לסוגה שמבצעות אותה נשים עבור נשים

79 תמה J4.

80 ראו: פומרוי, "הים" (הערה 77), עמ' 420.

81 תמה F3.

82 ראו: אטיאש, רומנסירו (הערה 58), רומנסה מס' 6.

83 הנה תרגום מילולי של הדוגמה: עם גוף כשלך – באיזה מקצוע אתה עוסק? / אני סוחר וסופר ויש לי שלוש אניות בנמל / עמוסות בזהב ובאריגי ברוקרד.

(למרות שהיא מכילה את עולם הדמיון הגברי הימני-בינימי של הרומנסה הספרדית העתיקה). מן העיון בטקסטים שהובאו במסגרת המאמר הזה ניכר היטב כי בעצם הביצוע הנשי של הרומנסות ניתן פתחון פה לנשים, או שעצם הביצוע הוא שאפשר לנשים לתת לתמאטיקה הגברית פרשנות משלהן. הנשים נתנו לרומנסה פרשנות משל עצמן והשתמשו ברומנסות כאסטרטגיה פואטית נשית למעבר מן המרחב הגברי (המגביל) למרחב הנשי (האינסופי) – המרחב בעל האיכויות האפיפניות שהנשים כל כך השתוקקו להגיע אליו, אם לא במציאות הרי, לפחות, באמצעות הדמיון השירי. לא ניתן להתעלם מן העובדה כי הרומנסות ששרו נשים יהודיות-ספרדיות היו רומנסות רוויות יצרים ותשוקה וכי הן היוו שקף לחיי היום-יום. הרומנסות האלה היו בבחינת כלים יעילים לכינונה של עוצמה נשית ולפיתוחה, ולהכרה של נשים בעוצמה ובכוח הרב הטמונים בתוכן. מיוחדת היא המסורת הספרדית-היהודית גם בשל העובדה שעל אף סייגי הממסד הפטריארכאלי מן השימוש העודף-משהו בז'אנר של הרומנסה, הרי שלימים הממסד הזה בעצמו הכיר בחשיבותו של הז'אנר ואף תרם רבות לתיעודו ולחקרו. גברים שהניפו את הדגל הפטריארכאלי היו פעם ילדים קטנים, ששמעו מפי אמותיהם רומנסות שבמרכזם מערך יחסים בין הגברי לנשי. הילדים האלה היו ברבות הימים לחוקריו של הז'אנר ולמתעדיו, ורק עיון מדוקדק בקורפוסים העשירים של רומנסות שנאספו על ידי המדירים עצמם מגלה את התחכום הנשי, את העוצמה הנשית ואת ההעצמה שהן הפיקו מן הטקסטים העתיקים שהן שוררו במרחבי ההדרה הגבריים.